

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім.В.М.КОРЕЦЬКОГО

На правах рукопису

БЕНЬКО Олександр Петрович

**ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ В УКРАЇНІ
/1917-1953 рр./**

12.00.01 - теорія та історія держави і права;
історія політичних та правових вчень.

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ - 1994

00754088 (W)

відділі історико-політологічних
України Інституту держави і права
ім.В.М.Корецького Національної академії наук України.

Науковий керівник: член-кореспондент Академії
правових наук України,
доктор філософських наук
МИРОНЕНКО Олександр Миколайович.

Офіційні опоненти:

1. Доктор юридичних наук, професор
ЯРМИШ Олександр Назарович;
2. Кандидат історичних наук
ШАПОВАЛ Юрій Іванович

Провідна організація: Інститут підготовки кадрів Служби
безпеки України (м.Київ)

Захист відбудеться "14" листопада 1994 р. на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д.016.29.01 по захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук в
Інституті держави і права ім.В.М.Корецького АН України за
адресою: 252001, Київ, вул.Трьохсвятительська,4

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці інституту.

Автореферат розіслано "31" серпня 1994р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Г.У. УСЕНКО І.Б.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і ступень дослідженості теми. "Народ, який забуває свою історію, приречений пережити її знову." Саме у цих словах, які випливають з джерел народної мудрості, криється найгостріша теоретична і прикладна потреба глибокого наукового дослідження трагічних сторінок життєпису українського народу у першій половині ХХ століття. Актуальність концептуальної розробки історико-правових проблем функціонування силових державницьких структур у недалекому минулому зростає саме зараз, коли народ України вперше у своїй історії досяг реального суверенітету і у дуже складній економічній, політичній, ідеологічній ситуації веде розбудову власної держави.

Катастрофічно важке внутрішнє становище, відчайдушна боротьба за владу, що точиться між десятками політичних угруповань на фоні дедалі більшого зuboжіння людей, всеохоплюючий правовий нігілізм і навіть політичні гасла сьогодні досить схожі на часи доби національного державотворення після лютневої революції і наступної "надзвичайщини" соціалістичного будівництва. Виникає реальна загроза переходу від демократії до авторитарної чи навіть до тоталітарної системи, тенденція до творення "поліцейської" держави, а разом з тим - до силового утиску суспільства, придушення інтересів людини в ім'я декларованих інтересів держави. Трагічні наслідки такого курсу для мільйонів людей відомі всьому світові, і вони проаналізовані у чисельній літературі. Але юридичний механізм політичного терору, його глибинні основи ще й досі залишаються не розкритими, концептуально не осмисленими. Ще однією прогалиною у висвітленні обраної для дослідження проблеми є однобічність, заїделогізованість підходу до неї у відомій нам літературі.

Науковці, стиснуті суворими партійними вказівками та фальсифікованими висновками "Короткого курсу історії ВКП/б", висвітлювали одні факти і приховували інші, а їх опоненти, перебуваючи у духовному полоні протилежного світогляду, робили те саме, тільки навпаки. І нарешті, характерною є відсутність узагальнюючого системного аналізу політичного терору протягом усіх без винятку владних режимів на Україні періоду 1917-1953 рр. Спробі розв'язання цих проблем і присвячується дана робота.

Хронологічні рамки дослідження обрані з тим, щоб врахувати всі процеси, які відбувались на Україні з початку реального державотворення у ХХ столітті від Лютневої революції, Жовтневого перевороту у Петрограді та громадянської війни до "хрущовської відлиги". Таким чином у полі зору дослідника перебувають складові елементи політичного терору трьох з половиною десятиліть, тобто періоду, що об'єктивно може бути виокремлений як доба найжорстокішого утиску суспільства з боку держави, доба масової загибелі мешканців України у шести війнах і трьох голодоморах. Що ж до політичних репресій більш пізнього періоду, то вони вже не набували масового характеру, мали суттєві особливості, що потребує окремого їх дослідження.

Географічні рамки дисертації у загальному плані охоплюють землі у межах сучасних регіонів України, а за окремих режимів етнічні українські території, де вони на той час реально владували.

Предмет, мета і завдання дослідження. У широкому розумінні об'єктами концептуального аналізу були:

а) державницькі інституції, уповноважені здійснювати контроль за додержанням законів, забезпечувати правопорядок та охорону існуючого ладу шляхом безпосереднього примусу, покарання й перевиховання, тобто органи, які у юридичній

літературі відносяться до правоохоронних(каральних) - суд, прокуратура, адвокатура, органи державної безпеки, охорони громадського правопорядку, пенітенціарні установи;

б) кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виправне та адміністративне законодавство, тобто правова база державного примусу;

в) армія і інші озброєні формування у разі, якщо вони виконували каральні функції;

г) чисельні наради, інспекції, комісії і ще деякі формальні утворення, яким надавалось право застосовувати позасудові політичні репресії.

Слід підкреслити, що дисертант не ставить знак рівності між категоріями "правоохоронний", "карний" та "каральний". Контроль за додержанням закону зовсім не обов'язково пов'язаний з карними функціями, а кара, навіть кримінальна, як правило, застосовується до правопорушників з метою забезпечення правопорядку, а не масових розправ з політичними противниками, що тягнуть за собою велику кількість зовсім не винних жертв. Коли ж правоохоронні органи за волею можновладців, вражених бацилою тоталітаризму, безмежного панування, починають виконувати майже виключно карні, а то й каральні функції, тоді на суспільство накочуються хвилі не лише кримінальних репресій, що на окремих етапах можуть застосовуватись і з гуманною метою утиску злочинного елемента, а й політичного терору, тобто придушення політичних опонентів насильницькими засобами аж до їх фізичного нищення, яке тримає все населення у постійній атмосфері страхіття.

Ось чому, переслідуючи завдання всебічного розкриття саме зазначеної теми, предметом особливої уваги у дослідженні

став державно-правовий механізм¹ політичного терору, що включає не всі правоохоронні органи і галузі законодавства, а лише ті, що обумовлювались виключно політичним мотивом при застосуванні державою примусових заходів. Але обвинувачення у вчиненні тільки політичних злочинів не вичерпують масштабів політичних репресій, бо насильницьке придушення політичних противників того чи іншого режиму на Україні здійснювалось і за багатьма іншими статтями кримінального законодавства: військові злочини, злочини проти власності, проти порядку управління, господарські, посадові злочини тощо. Тобто кримінальне законодавство розглядалось у широкому плані і, навпаки, адміністративне - лише у тих сферах, що стосувались адміністративного примусу, адміністративної відповідальності і адміністративного покарання. Серед державних інституцій безперечний пріоритет у дослідженні віддавався надзвичайним, виключним судам, позасудовим утворенням, органам розвідки і держбезпеки, а також деяким державним установам, посадовим особам загальної компетенції, причетним до політичних репресій: виконкомам, комендантам, старостам тощо.

Саме у вивченні, аналізові і узагальненні діяльності карального механізму режимів, що існували у межах сучасної України в 1917-1953 рр., з метою відновлення історичної правди, удосконалення законодавчих процесів на сучасному етапові і полягає головне завдання роботи. Її вузькі рамки дозволили дисертанту дати концептуальну характеристику лише самим репресивним системам і теоретично узагальнити те, що вони робили. Проблеми "внутрішньої технології" політичного терору, тобто конкретних засобів і методів діяльності

¹ В дисертації вживаються як рівнозначні йому категорії "карний механізм", "каральна машина", "репресивна система", "репресивний апарат" тощо.

карального механізму підіймаються тільки побіжно, в цілому залишаються за межами дисертації і являють собою окремий важливий об'єкт монографічних досліджень.

Методологічну основу дисертації складають загальнонаукові, філософські методи, тобто системний, структурно-функціональний, діалектико-матеріалістичний, порівняльний та інші набуті досвідом розвитку історико-правової науки методи, а також принцип історизму, гуманістичні загальнолюдські і цивілізаційні підходи.

Теоретичний фундамент роботи перш за все складають праці М.Грушевського, В.Винниченка, Д.Дорошенка, К.Левицького, І.Мазепи, П.Христюка, М.Шаповала та інших українських істориків, політичних діячів - безпосередніх учасників і очевидців трагедії українського народу. Багато з них на власній долі відчули наслідки діяльності каральної машини. Праці М.Лозинського, О.Малярєвського, О.Мицюка, М.Мишуги, Ю.Могалєвського, П.Олійника, М.Стахіва, В.Тимошевського, С.Шелухіна і ще деяких представників старшого покоління українських істориків допомогли дисертанту у концептуальному аналізові репресивних органів Центральної Ради, Гетьманату і Директорії. Щодо УРСР, то тут для розробки проблеми автор немало здобув з праць відомих фахівців з історії держави і права УРСР Б.Бабія (особливо праці, що висвітлюють період 1917-1925 рр.), В.Бражнікова (1933-1937рр.), І.Грекова (1945-1953рр.), О.Мироненка (1930-1953рр.), В.Мриги (1941-1945 рр.), Л.Потарикіної (1926-1929рр.), А.Рогожина (1917-1941рр.), І.Усенка (1917-1941рр.), В.Чеховича (1917-1925рр.), О.Ярмиша (1895-1920рр.) та ін.

Значний внесок у викриття злочинів тоталітарного режиму зробили сучасні українські історики, філософи і політологи: С.Білокінь, В.Даниленко, Г.Касьянов, С.Кульчицкий, Р.Піріг, В.Розстальний, О.Субтельний, О.Сидоренко, Д.Табачник, Ю.Шаповал та ін. Окремим вузлам репресивного механізму у

різні періоди їх функціонування присвячені роботи М.Діденка, В.Голіченка, Л.Маймескулова, А.Малицького, А.Рогожина, В.Сташіса, І.Усенка, О.Ярмиша, що вийшли на Україні. Комплексний аналіз правових аспектів каральної політики в УРСР кінця 20-х на початку 50-х років, дається у книзі "Жертви репресій", яку під керівництвом академіка Ю.Шемшученка підготували О.Мироненко, В.Пристайко, М.Шумило, О.Светлов, Т.Варфоломєєва, М.Павлов, Г.Чангулі та Г.Мурашин.

У процесі дослідження автор спирався на висновки щодо особистості Й.Сталіна і причин сталінщини з боку його сучасників - В.Леніна, М.Бухаріна, Л.Троцького, М.Рютіна, Х.Раковського, С.Аллілуєвої, Б.Бажанова, А.Орлова, а також теперішніх російських (А.Абальц, В.Абарінов, А.Ваксберг, Н.Васецькій, Д.Волкогонов, Л.Гордон, Є.Клоков, Н.Костін, О.Лаціс, Н.Маслов, Р.Медведев, О.Хлевнюк та ін.) і західних дослідників (Л.Белладі, Д.Боффа, Э.Карр, Р.Конвекст, Т.Краус, Р.Слассер, Р.Такер та ін.).

Нормативну та інформаційну базу дисертації склали ухвалені у розглядуваний період Універсали Центральної Ради, Конституція УНР 1918р., Закони про тимчасовий устрій Української держави, Універсали і Декларації Директорії та ЗУНР, Конституція УСРР 1919р., Конституція УСРР 1929р., Конституція 1937р., кримінальне, кримінально-процесуальне законодавство, нормативні акти про адміністративну відповідальність за всіх режимів, які існували на Україні у 1937-1953рр., різні положення про суд, прокуратуру, міліцію, Державну варту, ВУЧК тощо.

При написанні роботи також вивчались законопроекти, постанови і ухвали Центральної Ради, Генерального секретаріату, Ради міністрів Української держави, Ради народних міністрів УНР, Державного секретаріату ЗУНР, Народного секретаріату, РНК, ЦВК, ВУЦВК, Наркоміосту

УСРР, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади України.

Наукова новизна і теоретична цінність дисертації полягає у системному аналізові механізму політичного терору всіх без винятку режимів, що існували на Україні спочатку майже паралельно один з одним, а згодом були витіснені з політичної арени радянською владою. Вводиться до обігу значна кількість нових архівних документів з 15 фондів ЦДАВО України.

На захист виносяться висновки і узагальнення, викладені у "Заключній" частині дисертації /с.176-186/, які у найстислішому і скороченому вигляді можна сформулювати так:

- політичний терор на Україні, коріння якого сягає у поживний для них ґрунт самодержавства, після Лютневої революції послабився лише у березні-червні 1917 р., а згодом відновився Тимчасовим урядом і тривав протягом розглядуваного періоду з боку всіх режимів внаслідок жорстокої боротьби за владу і остраху її втрати, загального нехтування демократичними методами політичних змагань, демократичними принципами будування нового суспільства як у воєнні, так і в міжвоєнні лихоліття;

- ставка на насильницьке придушення політичних противників за допомогою відповідного законодавства або нелегітимізованих вказівок центру та силових державних інституцій мала своїм завданням примусову ізоляцію політичних опонентів аж до їх фізичного нищення та утиску всього суспільства з метою утримання влади;

- під натиском більшовиків з листопада 1917 року політичні репресії розпочала Центральна Рада, згодом вони були продовжені за доби Гетьманату, Директорії та ЗУНР, а водночас з цим по Україні покотились хвилі жорстокого білого, червоного, чорного (анархістського) і зеленого (бандитського) терору;

- за всіх режимів 1917-1920 рр. до механізму політичних

репресій включалось:

а) кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виправне, адміністративне законодавство;

б) загальні і надзвичайні судові органи;

в) позасудові інституції;

г) армія, контррозвідка, міліція;

д) пенітенціарні установи;

є) нетрадиційні утворення - Вільне козацтво, Державна варта, Кіш охорони республіканського ладу, Верховна слідча комісія по боротьбі з контрреволюцією, Народна сторожа, ВУЧК, Цупчрезком тощо;

- відсутність нормативної бази терору в розглядуваній період компенсувалась суто суб'єктивними рішеннями, заснованими на "намаганнях революційної демократії", "прагненнях до відродження єдиної і неподільної Росії", "революційному сумлінні" чи "соціалістичній правосвідомості";

- сталінський терор на Україні на відміну від інших політичних репресій розпочався за мирного часу і став наслідком узурпації влади за "надзвичайщини" у економічному будівництві, насильницької колективізації, загострення міжнародної ситуації і та. ін;

- становлення і зміцнення тоталітарної командно-адміністративної системи відбувалось шляхом викорінювання інакомислячих силовими методами, підпорядкованості цій меті кримінального законодавства, деформування кримінального процесу, свавілля ДПУ, НКВС, НКДБ, СМЕРШу, лютування позасудових установ, перетворення суду і прокуратури у суто каральні заідеологізовані органи, відвертої фальсифікації кримінальних справ;

- занесення до числа "політичних противників" сталінського режиму цілих народів, не кажучи вже про військовополонених, інтернованих, мирних жителів Західної України, членів сімей зрадників і інший "антирадянський

елемент".

Практичне значення роботи полягає у тому, що її наукові узагальнення, висновки і положення сприятимуть запобіганню спробам досягнення політичного панування шляхом репресій, відновленню чесного імені невинних жертв, вдосконаленню законодавства про державну безпеку, охорону громадського порядку, суд, юстицію, прокуратуру, адвокатуру, пенітенціарну систему.

Вони сприятимуть підпорядкуванню правоохоронних структур демократичному контролю, найскорішому вирішенню найважливіших проблем, які ще й досі залишаються відкритими: формування дійсно незалежної судової влади, створення Конституційного суду, інтенсифікація судово-правової реформи тощо. Матеріали дослідження можуть бути використані у викладанні відповідних курсів і спецкурсів у вузах, коледжах, ліцеях і ін.

Апробація дисертації. Основні положення і висновки дослідження викладені автором у серії брошур "На допомогу вивчаючим історію українського державотворення і права", виданих протягом 1992-1994рр. Вони доводились також до відома наукової громадськості на науково-практичних і науково-теоретичних конференціях, у виступах дисертанта перед трудовими колективами і відповідальними працівниками органів державно влади і місцевого самоуправління.

ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів і висновків.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, хронологічні рамки дослідження, його предмет, мета і завдання, методологічна основа і теоретичний фундамент роботи, її

нормативна і інформаційна база, наукова новизна, теоретична і практична значимість.

У першому розділі - "Каральна політика періоду визвольних змагань 1917-1920 рр." - підкреслюється, що напередодні Лютневої революції 1917 р. Україна перебувала у самому епіцентрі кривавої світової війни Антанти і Четверного союзу. Після повалення самодержавства у перших лавах революціонерів йшла соціалістично настроєна інтелігенція, котра вже в березні-квітні створила Центральну раду - спочатку громадський, а згодом вищий представницький орган державної влади, який розпочав боротьбу за автономію республіки у складі Росії. Петроград всіляко чинив опір таким прагненням, а після приходу до влади О. Керенського, демократичні засади у діяльності Тимчасового уряду дедалі більше звужувались, розпочались перші репресії у Росії щодо політичних опонентів, відновилась смертна кара, з'явилися військово-революційні суди. В українських селах стали лютувати продовольчі загони і продовольчі комісії, на Галичині і Буковині - російські воєначальники. У липні 1917 р. у Києві були спровоковані перші дві братовбивчі сутички. Та керівництво Центральної ради у цей період не вдавалось до репресій щодо власного населення і докладало багато зусиль для спрямування подій у мирному напрямку.

Докорінно змінилась ситуація після Жовтневої революції у Петрограді. Генеральному секретаріату вдалось блокувати силові пристрасті у Києві, Вінниці та деяких інших містах України наприкінці жовтня - початку листопада і певний час зберігати мир. У проголошеній 7 листопада УНР скасовувалась смертна кара, амністувались політичні арештанти, упорядковувалось судочинство, закріплювались загальнолюдські демократичні свободи, недоторканість особи і помешкання. Демократичним шляхом утворився Генеральний суд, Київський апеляційний суд. На допомогу народній міліції

організовувались формування Вільного козацтва. Планувалось замінити й армію озброєними загонами народної міліції. Але при цьому вже тоді генеральне секретарство юстиції орієнтувало суди на підпорядкування "революційним ідеалам", тобто на відступ від загально визнаних принципів судочинства і законності.

З ускладненням подальшої політичної ситуації загострювалось і протистояння Центральної ради, з одного боку, і українських більшовиків, керованих Петроградом, з іншого. Бікфордів шнур підпалювався і з тої, і з другої сторони: будь-яка ворожнеча акція тут же викликала відповідь у вигляді ще більшої ворожості. Соціалістичні революційні сили України виявились розколотими остаточно. Жорстока боротьба за владу у грудні 1917 р., острах її втрати, невичерпні амбіції політиків і політиканів мали своїм наслідком обопільне нехтування демократичними засобами політичних змагань, демократичними принципами побудови нового суспільства, метушливість у діях провідників РРФСР і УНР, їх розгубленість у багатьох випадках, тенденцію до все більшої і більшої ставки на силу, репресії, неприхований терор стосовно політичних противників.

Спалахнуло вогнище всенародної трагедії - громадянської війни. Стрімко падала ціна людського життя. Гуманість поступалась місцем обопільній жорстокості: Крути - "Арсенал" - червоний терор при взятті більшовиками Києва тощо. І все це - в умовах надзвичайщини, "революційної правотворчості", "революційної доцільності" і т.ін. Поняття спеціальних судів, виключної підсудності, позасудової кари, реквізиції, контрибуції, конфіскації, націоналізації поступово офіційно закріплюються у нормативних актах, а репресії щодо населення України посилюються ще й безмежним владуванням окупаційного режиму, жорстоким пограбуванням селян.

За часів Гетьманату державний механізм каральної політики удосконалювався і набував все більш трагічних

обертів. Диктаторський режим П.Скоропадського взяв під свій повний контроль судову систему і судочинство, слідство і прокуратуру, зробив майже безмежною виключну підсудність, запровадив розгляд багатьох справ без судового слідства, без оборонців, без застосування кримінально-процесуальних правил, без права на оскарження дій суду і його рішень. Інтереси режиму під виглядом інтересів держави тут цілком затьмарили інтереси людини. Законодавець сполучав у санкціях по 3-4 і більше видів покарань. Більшості кримінальних законів надавалась зворотня сила, а склад злочину визначався військовим командуванням або урядовцями. Адміністративне покарання набагато перевищувало кримінальне. Позасудова розправа над людьми вчинялась за наказами міністрів, губернських і повітових старост. Термін ув'язнення збільшувався до 20 років, а арештанти утримувались у нелюдських умовах. Жорстока продрозверстка Гетьманату перетворювала українських селян у голодних жебраків. Поліцейські і жандармські функції режим зосередив у руках Державної варти, головним завданням якої вважалась ліквідація політичних противників, придушення заколотів, політичний розшук. Особливо лютували карно-розвідувальні та освідомчі відділи Державної варти. На місцях спостерігалась жахлива картина небувалого адміністративного самоуправства.

Не полегшили трагічної участі українського народу ні повернення до влади у грудні 1918 р. демократично настроєних керівників колишньої Центральної ради у вигляді Директорії, ні повалення панування Габсбургів на етнічних українських землях Галичини, Буковини і Закарпаття і виникнення там ЗУНР. У листопаді-грудні 1918 р. амбіційні прагнення можновладців знову взяли гору над інтересами українського народу, у результаті чого у черговий раз було втрачено шанс для національного примирення, а Наддніпрянщина і Наддністрянщина швидко еволюціонували від демократичних до

диктаторських форм правління. Нищення жителів України відбувалось у вогнищі громадянської війни, війни з Польшею, війни з білогвардійцями, розгулу бандитизму і всеохоплюючого безладдя. Вже з другої половини грудня 1918 р. січовики почали громити профспілки, робітничі клуби, розстрілювати політичних опонентів. Хвиля отаманщини нахлинула на Україну, погроми стали звичайним явищем, і ця дикунська каральна політика виявилась невідконтрольною керівникам УНР. Поліцейські і жандармські функції тут виконували гайдамаки і Кіш охорони республіканського ладу, Верховна слідча комісія для боротьби з контрреволюцією. Організація народної міліції точилась досить мляво. Вже наприкінці її існування реалізовані були плани Директорії щодо відтворення державної жандармерії і місцевої поліції. Найвищий суд УНР, вся її судова система, судочинство, прокуратура виявились найслабшою ділянкою у державній структурі. Надзвичайні суди витіснили загальне судочинство. У ЗУНР майже недоторканими залишились і правоохоронні органи, і кримінальне законодавство Австро-Угорщини. Репресії тут здійснювались Державною жандармерією і загонами народної сторожі. Закони про хлібну повинність УНР викликали масові збройні виступи селян, у ході придушення яких гинули тисячі людей.

Ще однією "державною" силою тероризування населення була білогвардійщина, яка відродила каральну мережу Державної варті, санкціонувала жорстокі репресії з боку призначених головноначальників, генерал-губернаторів, губернаторів, начальників міст, повітів, волостей тощо. Відбірні, взірцеві офіцерські полки перетворились у "грабармію", а російська контррозвідка - у жандармських катів. Знову почали лютувати військово-польові суди.

Стосовно українських більшовиків, то вони, як і Центральна рада, розпочинали владування під загальнодемократичними гаслами, але вже з листопада 1918 р.

диктатура пролетаріату нав'язувалась населенню виключно силовими методами. Саме тоді у офіційних урядових документах з'являється така санкція, як розстріл на місці. 3-го грудня 1918 р. розпочала каральну діяльність ВУЧК. Широка мережа полкових і армійських трибуналів керувалась переважно "революційним сумлінням". Швидко складалась система каральних органів з необмеженими повноваженнями, а санкції у кримінальному праві ставали все більш жорстокими.

Сформульований законодавцем склад контрреволюційного злочину тлумачився як кому завгодно, а терміни "нещадне знищення", "нещадний розстріл" стали прерогативою нормативних актів. Присуд до них здійснювали не лише трибунали, а й революційні і військово-революційні комітети, революційні штаби, революційні "тройки", "п'ятірки", "сімки", "дев'ятки" тощо. Застосовувалась кримінальна відповідальність за принципом кругової поруки, практикувалось взяття заложників, масове виселення сімей, арешти дружин, дітей політичних противників та інші антигуманні акції. При визначенні ступеню винності і міри покарання на перший план висувався соціальний стан підсудного, його класова приналежність.

У другому розділі - "Еволюція державного репресивного апарату і права часів НЕПу" - звертається увага на те, що вже на початку 20-х років став очевидним крах воєнного комунізму і було вжито деяких заходів до спрямування каральної політики у легітимне русло. Один за одним з'явилися кримінальний і кримінально-процесуальний і ще понад десяток кодексів УСРР. Відчутної перебудови зазнали судові і прокурорські органи республіки. Місце ВУЧК зайняло Державне політичне управління України. Підвищувалась роль Наркомюсту у нагляді за дотриманням законності та систематизації усіх правових норм. Розширилась мережа юридичних консультацій. Скасовувались концентраційні табори. Активізувались органи

адвокатури. Закладався фундамент свобод людини і демократизації кримінального процесу: недоторканість особи, недоторканість житла, таємність листування, рівність громадян перед законом і судом, гласність судочинства, публічність судових засідань, змагальність процесу, забезпечення звинуваченому права на захист, прокурорський нагляд за законністю кримінального процесу тощо.

Та у подальшому по мірі згортання нової економічної політики силові важелі утиску суспільства давали про себе знати все більше і більше. Кримінально-процесуальний кодекс 1927 р. вуже не регулював порядок дізнання, яке проводилось органами ДПУ. Звужувалось право на захист. Визнання звинувачуваням своєї вини ставало одним з головних її доказів. Не отримували законодавчого закріплення незалежність суддів і підпорядкування їх лише законові, права потерпілого, розгляд справ у всіх судах за участю народних засідателів.

Значне коло справ розглядалось надзвичайними судами у порядку виключної підсудності. Зберігались губернські і окружні ревтрибунали, Військова колегія Верховного трибуналу УСРР. Створювались Надзвичайні сесії військових відділів губревтрибуналів, Надзвичайна сесія Верховного Суду, де справи розглядались у закритих засіданнях і за спрощеними процесуальними правилами. Військові і військово-транспортні трибунали виводились з-під контролю Верховного Суду УСРР і дедалі більше перетворювались у надзвичайно зручний орган для практично безконтрольних розправ з людьми.

Набирала силу і тенденція ужорсточення кримінального законодавства. Вже в першому КК УСРР 36 складів злочинів тягнули за собою вищу міру покарання. Розширювались весь час види і склад контрреволюційних діянь. Помітно "розбухали" визначення шпionажу, економічної контрреволюції, контрреволюційного саботажу, "небезпечних проти порядку управління діянь", бандитизму, масових безпорядків, військових

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

злочинів. У КК УСРР 1927 р. смертну кару передбачали вже 45 складів злочинів, у 1928 - 47, у 1929 - 49, у 1930 - 51.

Репресивні завдання ДПУ мало чим відрізнялись від ВУЧК. Воно було виведене із структури НКВД і безпосередньо підпорядковане Раднаркому. Мережа місцевих органів ДПУ, його уповноважених була накинута і на цивільне територіальне врядування, і на військово, і на залізницю, і на водний транспорт, і на прикордонні органи, і на місця ув'язнення. Розширювалась його компетенція.

У третьому розділі - "Від ліквідації куркульства до масових злочинних розправ: каральна машина доби виникнення і становлення тоталітаризму" - підкреслюється, що разом з згоранням НЕПу і введенням "надзвичайщини" у економіці зміцнювались позиції Й.Сталіна, який почав прибирати з політичної арени всіх своїх можливих суперників у боротьбі за владу. Швидко складався його культ особи, який обумовлював все більше зміцнення командно-адміністративної системи СРСР і України як його складової частини. Наступ держави на людину розпочався з села, що для УСРР закінчилось трагедією мільйонів у 1932 - 1933 рр. Функції державних органів, особливо силових, гіпертрофувались. Законодавство суворішало. Принцип справедливості у кримінальній політиці витискувався принципом доцільності. Україну поглинула атмосфера страху, а воля її керівників була паралізована Москвою.

У Кримінальному кодексі, починаючи з 1930 р. і до прийняття Конституції УРСР 1937 р., з'явилося майже 60 нових статей. Визначалось більше 80 нових складів злочинів. Внесено було біля 100 змін до чинних санкцій і диспозицій. Практично всі ці нововведення виявились набагато жорстокішими ніж попередні.

Державна політика нищення "куркульства як класу" призвела не лише до голодомору, який можна аргументовано

вважати першою кривавою сторінкою у розправах тоталітарного режиму з українським народом, а й до терору щодо середняків і бідняків. На авансцену вийшла імперія ГУЛАГу. Широко застосовувались заслання, вислання, виселення на тривалі строки. Суспільство було пронизане всеохоплюючим фіскальством. Паспортна система вилилась у нову хвилю репресій і утиску народу. Сотні тисяч людей засуджувались за новими антигуманними кримінальними законами "про розкрадання соціалістичної власності" /1932 р./, "про спекуляцію" /1932 р./, "про трудову дисципліну" /1932 р./, "про зраду Батьківщині"/1934 р./, "про військові злочини" тощо.

Фатальну роль для долі мільйонів у кримінальному судочинстві республіки відіграли союзні закони "Про порядок ведення справ про підготовку та здійснення терористичних актів" від 1 грудня 1934 року та "Про внесення змін у діючі КПК союзних республік" від 14 вересня 1937 р. Термін позбавлення волі підвищувався до 25 років, а за ґрати попадали діти, починаючи з 12 років.

Втіленням зла, що творилося у країні та республіці, став суд, який можна порівняти хіба що із середньовічною інквізицією. Відвертою насмішкою над дійсністю була ст.92 Конституції УРСР: "Судді незалежні і підпорядковуються тільки законам". Про розподіл влади в той час, природньо, не було й мови, адже саме така ідея в теорії оголошувалася махрово-буржуазною вигадкою. Незалежність суду вже через це не могла стати нормою реального життя. Неподілена ні з ким одноосібна партійна влада остаточно трансформувалася в державну і підминала під себе як закон, так і суд.

Принижений, безпомічний суд виродився у вірнопідданське знаряддя партійної влади, що сліпо виконує волю партапарату. Це стосувалося не тільки Військової колегії Верховного Суду СРСР. Аналогічна картина спостерігалася у військових трибуналах та в інших спеціальних загальносоюзних каральних

органах, Верховному Суді республіки, в обласних судах, в компетенцію яких входила абсолютна більшість справ про так звані тяжкі злочини, і навіть у народних судах, цілком залежних від місцевих радянських і партійних "удільних князів".

Прокуратура УСРР, виділена із системи НКЮ республіки і підпорядкована безпосередньо Прокуророві СРСР, як і всі її місцеві органи, ретельно виконувала волю Москви, стала провідною ланкою в "організації оборони проти капіталістичного оточення і внутрішніх ворогів" /А.Вишинський/ та справжнім втіленням правового нігілізму. Судам владно диктувались попередньо підготовлені рішення, вироки і визначення.

Різно активізувалась позасудова діяльність спочатку органів ДПУ, а згодом - НКВС. Вже з лютого 1930 р. у всіх обласних центрах України лютували "тройки" і "четвірки". Прокуратура від нагляду за дотриманням законності у органах держбезпеки практично усувалась. Безконтрольний каральний апарат "судив" практично без свідків, без захисту, без ознайомлення з кримінальною справою і навіть без самого підсудного. З вересня 1937 р. участь перших секретарів обкомів партії у діяльності "тройок" визнавалася не обов'язковою і вироки винесли "двойки": начальник управління НКВС і обласний прокурор.

У четвертому розділі - "Зміцнення важелів силового утиску суспільства у воєнне і повоєнне лихоліття" - звертається увага на те, що нищення людей відбувалось у "п'ятирічку великого терору" 1937-1941 рр. відбувалось напередодні найкровопролитнішої з воєн в історії людства. У жорнах репресій поклали голови найкращі командні кадри збройних сил, а тому на совісті тоталітарного режиму і мільйони людей, які загинули у перші місяці фашистської навали. Управління обороною було зруйноване вщент, і Україна вже в котрий раз

опинилася на самому перехресті найжорстокіших боїв. Та український народ, як і усі народи колишнього СРСР, вів героїчну боротьбу проти окупантів і вже з грудня 1942 р. почав виганяти їх з рідної землі.

Все внутрішнє правове життя УРСР визначалося тоді указом ПВР СРСР "Про воєнний стан" від 22 червня 1942 р. Народні обласні суди поступились місцем численним військовим трибуналам. Дію принципу виборності суддів було припинено. Порядок розгляду справ у трибуналах максимально спрощувався. Народні засідателі аж до другої половини 1942 р. з судового процесу вилучались. Вироки касаційному оскарженню не підлягали. Санкції прокурора на притягнення до судової відповідальності по багатьох категоріях справ вважались непотрібними. Особиста участь свідка у судовому засіданні визнавалась необов'язковою. Вироки трибуналів про смертну кару виконувались майже безперешкодно.

За таких умов каральна державна машина діяла практично на свій розсуд і за вказівками з гори. На окупованих територіях питання про покарання у більшості випадків вирішувалося командуванням партизанських загонів, а вироки про страту виконувались негайно і на місці. Особливо лютували трибунали віськ НКВС.

Всі органи прокуратури переводились на військове становище і підпорядковувались Головній військовій прокуратурі Червоної армії, Головній військовій прокуратурі Військово-морського флоту, Головній військовій прокуратурі залізничного транспорту або Головній військовій прокуратурі морського і річкового флоту.

На території УРСР протягом майже всієї війни діяло кримінальне законодавство центру. Джерелом карного права стали не лише укази Президій Верховної Ради СРСР і УРСР, а й постанови, накази і інструкції наркоматів, військового командування та судова практика. До нових складів тяжких

злочинів поступово відносились і поширення неправдивих чуток, і ухилення від військових і трудових повинностей, і самовільне залишення підприємств, і невироблення мінімуму трудоднів, і ухилення від здачі трофейної зброї, і порушення правил протиповітряної оборони, і присвоєння орденів чи медалей, і втрата документів тощо. Санкції статей незмінно супроводжувались зворотами "за законами воєнного часу" і ставали все більш і більш жорстокими. Для фашистів і їх посібників встановлювався новий вид покарання - страта через повішення.

Органи НКВС і НКДБ, роблячи багато для організації опору ворогові, продовжували каральні акції і щодо власного люду. Особливі відділи НКВС лютували у діючій армії і на фронті, а у глибині території - спеціальні підрозділи по охороні тилу Червоної армії. За вказівкою Сталіна на фронтах став використовуватись каральний досвід фашистів, основу якого складала вимога - "ні кроку назад". Доля десятків тисяч репресованих бійців, у тому числі й їх життя чи смерті, вирішувались "двойками" - командиром і оперуповноваженим НКВС. Зусиллями СМЕРШу страчувалась або відправлялась до штрафних рот велика кількість фронтовиків і бійців тилкових підрозділів. Розпочалось масове "фільтрування" військовополонених, інтернованих і переміщених.

Мирне населення страждало не лише від фашистських загарбників, а й від партизанських самосудів, пограбувань і самочинних репресій з боку вояк УПА.

Штучне створення образів ворогів народу тривало й після закінчення Великої Вітчизняної війни. Смертну кару було спочатку скасовано, а через деякий час знову відновлено. Істотно поширювалась кримінальна відповідальність за крадіжки, розголошення державної таємниці, виготовлення самогону, згвалтування, пропаганду війни, порушення правил безпечного ведення робіт тощо.

Відновлення цивільної судової системи велось дуже повільно. Вибори народних суддів відбулись лише у 1949 році. Але військові трибунали продовжували відігравати провідну роль у судочинстві, а цивільні суди, як і раніше, діяли в умовах жорстокої партійної і державної "опіки" та на основі довоєнного кримінального і процесуального законодавства. Особливі наради аж до 1 вересня 1953 року вчиняли позасудові розправи і в МВС і МДБ УРСР. По Україні покотилася нова хвиля викриття "ворогів народу" і їх нищення, яка тривала аж до середини 1953 року.

У заключній частині дисертації на основі аналізу державно-правових аспектів політичного терору на Україні викладаються висновки і узагальнення, які й виносяться на захист, а також деякі погляди автора на причини кривавих репресій і шляхи їх запобігання у майбутньому. При цьому підкреслюється, що поширені у недалекому минулому спроби зображати Жовтневу революцію у Петрограді як найгуманнішу в історії людства подію, а її вождя - В. Леніна як "добренького дідуся" слід визнати аморальними. Але ніяк не можна виправдати сучасні необільшовицькі прагнення шельмування ідей соціальної справедливості, сплюндрування пам'яті старших поколінь, топтання на могильних плитах тощо. Будь-яка революція є насильство меншості над більшістю. Вона наповнена кров'ю, всенародним горем, небаченими муками, несподіваними для самих революціонерів труднощами і тягарем, великою кількістю помилок з їхнього боку, братовбивчими війнами. Будь-яка революція висува на авансцену історії не тільки видатних особистостей з благородними, гуманними намірами, а й подає вулканічний викид накопленого всенародного гніву, сатанинської злості натовпу, стадного озлоблення, що змітає на своєму шляху і праведне і неправедне. Такий вибух ненависті не може нести лише справедливість. У взаємних жорстоких розправах політичних противників гинуть і

ні в чому не винні люди. У шалі летять з плечей голови непричетних до воюючих сторін, а подекуди і власних спільників. Хвилі будь-якої революції піднімають із дна суспільства так звану піну: велику кількість кар'єристів, підлабузників, фанатиків, людей зажерливих, пихатих, нечистих на руку або прагнучих за будь-яку ціну влади, злодіїв, грабіжників, бандитів, мародерів та усяких покидьків, що натягували на себе маску революціонерів та озброювалися найортодоксальнішими революційними гаслами. Останнє нашому сучасникові доводити не треба, бо він став очевидцем таких явищ.

Іншими словами будь-яка революція сповнює суспільство жорсткими конфліктами найвищого накалу, які були характерними і для доби Центральної ради, і для доби Української держави, і для доби Директорії і, особливо, для доби більшовизму. До двох мільйонів убитих на фронтах першої світової війни Росія додала ще 11 млн. тих, що пішли з життя у 1917-1922 рр. До того ж чверть з них загинула у безпосередніх боях, а більш ніж 8 мільйонів - це мирне населення сіл та міст, люди похилого віку, жінки та діти, що вмерли від масових епідемій, жорстокого холоду, повного виснаження, стали жертвами зусібчного терору.

Але зв'язок між Жовтневою революцією і наступними трагічними подіями 20-50-х рр., безумовно, існує. Керувала країною одна й та сама партія, на вершині державної піраміди, за винятком небагатьох, що пішли з життя та були вигнані за кордон у 20-ті роки, перебували одні й ті самі люди, на озброєнні суспільства малися одні й ті самі гасла. З іменем Леніна на устах відбувся здійснений Сталіним переворот у політиці, економіці, ідеології.

Причин такого перевороту можна назвати чимало. Це і числені негативні психічні якості Сталіна як людини (хвороблива підозрілість, нетерпимість, ворожість до навко-

лишніх людей тощо), і велика кількість негативних його рис як політичного діяча (низька політична культура, відкидання інакомислення, догматизація духовного життя, зневажливе ставлення до концептуального прогнозування і т.п.), і запекла боротьба за владу та політичне самоствердження між групою осіб після смерті В. Леніна (звідси - прагнення прибрати всіх потенційних противників) і низькі моральні устої найближчого оточення Сталіна, і недалекоглядність ряду його опонентів, і малодушся великої кількості із жертв репресій, що посідали великі посади у партії і державі. Нелегкі внутрішні об'єктивні умови створення нового ладу, і сумлінні помилки "батька всіх народів" у організації суспільного життя, і переважаючі феодальні і навіть дофеодальні відносини на величезних територіях країни, і відсутність демократичних традицій значної частини суспільства, і його повна закритість не лише від зовнішнього світу, а й від власних громадян, і властива значною мірою національній психології віра у царя й прищестя дива у вигляді "манни небесної", і всеохоплюючий правовий нігілізм, і антагоністична суперечність між високою загальною культурою і досить низькою побутовою цивілізацією.

До причин сталінізму у повній мірі також можна віднести "рабську психологію" людей, що чути не чули про права людини, особистісну самосвідомість, людський фактор і т.п., і новизну поставлених завдань, на які не було відповіді у теорії, і гіперболізацію ролі стрибкоподібності розвитку суспільства, і реально існуючі підривні дії ворогів соціалізму всередині країни, і далеко не доброзичливе ставлення до нового ладу ззовні, і фашизацію, мілітаризацію деяких провідних капіталістичних держав тощо.

Перелік причин сталінізму, багато з яких добре висвітлені у літературі і публіцистиці, звичайно, не вичерпаний. При більш глибокому їхньому дослідженні обов'язковий системний підхід, тобто розгляд їх як компонентів єдиної системи,

цілісного об'єкту. Місце і роль кожної з названих та інших причин в сталінізмі не однакові. Тісно взаємопов'язані та взаємозалежні між собою, вони в той час становлять складне багаторівневе, ієрархічне утворення. Є серед них причини об'єктивні і суб'єктивні, матеріальні й ідеальні, динамічні і статичні, головні та другорядні, особливі і поодинокі, внутрішні і зовнішні, однофакторні і багатоскладові. Кожна з них відіграла свою специфічну роль і додавала особливий внесок у появу жорстокого наслідку. Важливо підкреслити й те, що багато з названих причин одночасно можна вважати умовами, які сприяли утвердженню диктатури особистої влади Сталіна. Але помилки тут немає, бо давно доказано, що відмінність між причиною та умовами відносна. Репресії як наслідок досить істотно впливали і на причини, якими вони були викликані. Як правило, вони все більше й більше їх загострювали, а посилені причини породжували дедалі трагічніші наслідки.

Повчальні уроки історії українського народу у першій половині нинішнього століття вимагають їх найсумліннішого врахування у сучасних державотворчих процесах з метою не допустити повторення людожерства, санкціонованого владними структурами. А загроза нової хвилі найсуворішого тиску суспільства і громадянина є реальною, бо значна кількість політичних діячів нової генерації, як свідчить практика, виявилась враженою бацилою необільшовизму, яка інколи приховується за загальнодемократичними гаслами.

На превеликий жаль, вже зараз дає про себе знати потяг до творення можливих майбутніх формувань політичного терору (УНА, УНСО і т.ін.). небачене зростання нових невинних жертв - жертв чергового повороту до "світлого прийдешнього", кількість яких у підсумку може бути не меншою, ніж у горезвісні часи "сталінського соціалізму". Тенденції повної зневаги до долі окремої людини, до окремого людського життя за гаслами удаваного завтрішнього "всенародного щастя" майже

однакові і у колишньої партократії, і у сучасних націонал-радикалів-прихильників ліберально-буржуазного розвитку України. Вони погано враховують, що ідея незалежності може бути сплюндрованою, а державотворча практика зазнати повного краху, якщо інтереси вузьких груп політиканів, які видаються за загально-державні, і надалі затьмарюватимуть інтереси людини. Економічний курс на інтенсивне вирощування власних мільйонерів шляхом пограбування переважної більшості населення, підкріплений неობільшовицьким екстремізмом у політиці і ідеології, вже сьогодні призвів до того, що тільки із-за відсутності ліків і лікувального обладнання незалежна Україна втрачає додатково 300-400 тис. людських життів лише за один рік. Ця кількість загиблих з вини "можновладців" дорівнює числу розстріляних сталінською клікою за всю "п'ятирічку великого терору" 1937-1941 рр. Якщо ж до цього додати ще більшу кількість мешканців України, що передчасно вмирають від недоброякісного харчування, нервових стресів, різкого злету алкоголізму, наркоманії, самогубств, від рук злочинців тощо, то стане зрозумілою наша стурбованість стосовно дій нової влади взагалі та її ставлення до пам'яті невинних жертв минулого, зокрема.

Відновлення чесного імені незаконно засуджених людей, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав - це не тільки гарантія для сучасників і нащадків незалежної України від повторення трагедії, а й кардинальний поворот на ділі, а не на словах у поглядах на дійсно правову державу, на окрему людину, на її роль і місце у житті.

AB 30.601